

EEN DEMOCRATISCHE SUPERMARKT IN MOERWIJK

From 2025 we are

FOODRISE

This document uses
our old branding

**>FEED
BACKEU**

Guusje Weeber
in opdracht van Feedback EU

INHOUD

INLEIDING	3
HOOFDSTUK 1: DE PETITIE	6
HOOFDSTUK 2: DE BEWONERS ALS DESKUNDIGEN	10
HOOFDSTUK 3: BEWEGINGSRUIMTE VOOR EEN ALTERNATIEF	14
CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	17
BIJLAGEN	20
Bijlage 1: Petitetekst	20
Bijlage 2: English Summary	21
Bijlage 3: Bronnenlijst	23

INLEIDING

Het gebrom van een scooter. Een groepje ganzen dat over straat waggelt. De geur van een kebabszaak. Mijn zintuigen worden meteen geprikkeld als ik de hoek van de Jan Luykenlaan omsla. Buurtkamer de Luyk is gevestigd op de hoek van de winkelplint, die de gehele begane grond van het appartementencomplex beslaat. Voor de lunch begint, loop ik een rondje. Achter de vrolijk beschilderde ondersteuningspilaren van de portiekflats verschuilen lege winkelpanden. De winkels die wel gevuld zijn, zijn kappers, een slijterij, een dierenwinkel, en een snackbar met een paar kratten uien en aardappelen voor de deur. Ik loop een klein winkeltje binnen, waar ze naast mobiele abonnementen voornamelijk verpakt en ingeblikt voedsel verkopen. De winkelier is druk aan het bellen, en kijkt niet op of om van mijn aanwezigheid. Ik verlaat de winkel en steek de straat over, waar met grote letters 'SUPERMARKT' op de gevel staat. Ik moet op mijn tenen staan om de donkere ruimte in te turen, want de winkel is gesloten. Lege schappen. Bij de supermarkt op de volgende straathoek is het hetzelfde verhaal: op een briefje staat 'gesloten wegens omstandigheden'. Mijn ommetje zit erop. Ik steek de straat over en stap Buurtkamer de Luyk in, waar ik vrolijk word begroet.¹

CONTEXT

Al decennialang wordt er onderzoek gedaan naar de vervreemding tussen de levens van stedelingen en hun voedselproductie². Gezond eten is duurder en moeilijker te verkrijgen dan ongezond eten³. In de ergste gevallen spreken we van *food deserts*, waar gezond eten zo schaars is dat bewoners niet aan voldoende voedingswaarde kunnen komen. Dit zijn vaak gebieden waar ouderen en mensen met een laag inkomen of migratieachtergrond wonen. Het ongezonde voedselaanbod vergroot de kans op ziekte, wat systematische ongelijkheid bevordert⁴.

De supermarkt is een plek waar de consument voedselkeuzes maakt die afhangen van haar budget, huishoudensamenstelling, tijd, duurzaamheid, en smaak- en dieetvoorkeuren. De consument wil *agency* hebben in deze keuzes maar wordt sterk beïnvloed door het aanbod van de supermarkt. Er is een hoog fastfoodaanbod en ongezond eten is goedkoper, terwijl een gezonde voedselomgeving de consumptie van gezonde en duurzame producten moeten aanmoedigen.⁵

In het najaar van 2023 gebeurde er op kleine schaal in dit wereldwijde fenomeen iets bijzonders. Er werd door bewoners van de Jan Luykenlaan en omgeving in de wijk

Moerwijk in Den Haag een petitie gestart: 'Breng een betaalbare buurtsupermarkt naar de Jan Luykenlaan.'⁶ Een delegatie buurtbewoners nam de bus om de petitie te overhandigen aan de gemeente. De aanjagers van de petitie worden 'rebellens' genoemd: de buurtbewoners die het hardst geraakt worden door voedselongelijkheid, maar naar wie het minst geluisterd wordt. Zij zien van dichtbij dat het zo niet langer kan.

Naar aanleiding van deze petitie heeft Feedback EU, een organisatie die zich inzet voor de verbetering van ons voedselsysteem, mij gevraagd om een onderzoek te doen naar de behoeftes en wensen van de bewoners van Moerwijk. Het onderzoek maakt deel uit van het door Healthy Food Healthy Planet gefinancierd project waarin Feedback EU samenwerkt met zes Europese organisaties in de Food Voices Coalition. Het doel van dit project is om gezonde, eerlijke producten betaalbaar en toegankelijk te maken voor iedereen. Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de theorie van Liane Lankreijer over de positieve spiraal, die ervan uitgaat dat voedsel kan verbinden en een startpunt kan zijn om de negatieve spiraal van armoede om te keren (zie pagina 17 en 18).⁷ Liane heeft tevens een adviserende rol gespeeld in dit onderzoek.

1 Aantekeningen 29 februari en 5 juni 2024

2 Steel, Carolyn (2009)

3 Patel, Raj, en Jason Moore (2017)

4 [Voedselwoestijnen in een land van overvloed \(z.d.\)](#)

5 Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag (2023).

6 Zie bijlage 1; [Den Haag FM](#) (2024)

7 Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag (2023)

ONDERZOEKSVRAGEN

De hoofdvraag is als volgt: *Hoe ziet een gezond en eerlijk voedselaanbod eruit in Moerwijk?*

De bijbehorende deelvragen zijn als volgt.

1. Hoe definiëren de bewoners van Moerwijk het begrip 'gezond voedsel'?
2. Hoe definiëren de bewoners van Moerwijk het begrip 'eerlijk voedsel'?
3. Welke aannames, behoeften en onderliggende waarden hebben bewoners van Moerwijk met betrekking tot voedsel?
4. Wat kan de rol van de supermarkt zijn in het toekomstig voedselaanbod?
5. Wat kan de rol van lokale actoren en ketens zijn in het toekomstig voedselaanbod?

POPULATIE EN LOCATIE

In de periode tussen april en juli 2024 kwam ik ongeveer één dag per week in Moerwijk. Meestal ging ik op dinsdagmiddag naar de gezonde buurtlunch om in gesprek te gaan met bewoners. Er kwamen vooral mensen die aan de Jan Luykenlaan of elders in Moerwijk-West wonen, en voormalige bewoners die voor de gezelligheid nog steeds naar de Buurtkamer komen. Vaak kwam er spontaan een interview uit deze gesprekken, waarvoor ik de participant informeerde over het onderzoek. In dit verslag zijn hun identiteiten geanonimiseerd.

Moerwijk is één van de armste wijken van Nederland, met een grote gezondheidskloof ten opzichte van de rest van het land⁸. Van de 20.000 inwoners woont de helft in een eenpersoonshuishouden en heeft 73%⁹ een laag inkomen. Werkloosheid, criminaliteit, en sociale onzekerheid zijn de orde van de dag¹⁰. Driekwart van de bewoners heeft een migratieachtergrond¹¹. Volgens mijn participanten¹² wonen er wel 150 verschillende nationaliteiten.

De mensen die ik in het buurthuis sprak, hadden de tijd en fysieke en mentale capaciteit om op dinsdagochtend naar het buurthuis te komen. Ik trof voornamelijk ouderen, werklozen, weduwen, mensen met schulden, mensen met een ziekte of eetstoornis, alleenstaande moeders, en meer vrouwen dan mannen. Ik besef dat dat geen representatieve steekproef is van alle bewoners van Moerwijk. Wel deelden ze verhalen van hun medebewoners; wellicht symboliseren ze toch een collectieve ervaring. Zonder de kwetsbaarheid en behulpzaamheid van de Moerwijkers had ik dit onderzoek niet kunnen doen: waarvoor hartelijk dank.

METHODE EN POSITIE VAN DE ONDERZOEKER

In 2023 deed ik als antropologiestudent onderzoek naar de afhankelijkheid van voedselhulp van het neoliberale voedselsysteem in New York. Feedback EU vroeg me om een soortgelijk onderzoek uit te voeren in Moerwijk. Ik vind het noodzakelijk om te reflecteren op mijn eigen positie en identiteit om de betrouwbaarheid van de data te verhogen¹³. Vanwege mijn eigen gender, huidskleur en culturele achtergrond stapte ik makkelijker op vrouwen en witte mensen af. Ik heb ook mensen van kleur en andere culturele achtergronden gesproken, maar in mindere mate.

Hoewel ik door mijn focus op de Buurtkamer waarschijnlijk een groot deel van de Moerwijkers heb gemist, is het aannemelijk dat de mensen die ik heb gesproken door de veel verschillende problemen in Moerwijk¹⁴ extra kwetsbaar zijn voor voedselonzeekerheid. Vrouwen dragen vaak nog de verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening van het huishouden¹⁵, en ook mensen van kleur of met een migratieachtergrond worden disproportioneel geraakt¹⁶. Daarmee vertolken de mensen die ik heb gesproken de stem waar nog het meest naar geluisterd moet worden.

8 [Moerwijk Coöperatie \(2020\); Moerwijk in cijfers \(2019\)](#)

9 [Wijkprofielen - Moerwijk \(z.d.\)](#)

10 [Centraal Bureau voor de Statistiek \(z.d.\)](#)

11 [Moerwijk Probleemwijk? - Den Haag, \(2019\)](#)

12 Interview Riet & Dina, 21 mei 2024

13 O'Reilly, Karen (2012)

14 [EenVandaag \(2024\)](#)

15 [Hotelschool The Hague \(z.d.\)](#)

16 Alkon, Alison Hope, and Julian Agyeman (2011)

OPBOUW VAN VERSLAG

De Buurtkamer de Luyck, geïnterviewden en vrijwilligers worden hartelijke bedankt voor hun openheid en bereidheid om mee te werken aan het onderzoek. Behalve Renate, zijn alle andere namen veranderd om privacy redenen.

Ik werd door de Moerwijkers met open armen ontvangen. Ik voelde me snel thuis in de Buurtkamer, hoewel ik zelf niet in Den Haag woon. Af en toe kreeg ik de vraag of ik voor de gemeente werkte, en ik wist niet of dat positief of negatief zou worden ontvangen. Ik heb geluisterd, meegelopen, en ben ik ook kwetsbaar geweest met mijn participanten. Mijn voornaamste methode was participerende observatie, oftewel het meedraaien in de groep en het proberen te begrijpen van hun ervaringen. Aangevuld met open, ongestructureerde interviews¹⁷ geven deze methodes toegang tot het onderbelichte perspectief van kwetsbare mensen.

In dit verslag worden de eerder genoemde 5 deelvragen beantwoord in 3 hoofdstukken. Deze beginnen elk met een illustrerend verhaal of citaat dat als inkijkje dient in de belevingswereld van de participanten. Het zijn exemplarische gebeurtenissen die niet altijd een algemene mening of ervaring representeren. Wel laten ze zien hoe het is om in Moerwijk te leven en elke dag te maken te krijgen met een ontoereikend voedselaanbod en het gevoel buitengesloten te worden. Het verslag wordt afgesloten met een aantal conclusies en aanbevelingen.

17 O'Reilly, Karen (2012)

HOOFDSTUK 1: DE PETITIE

“Je kan er misschien wat drinken halen, of een snoepje, of een zakje chips, maar geen maaltijden. Je moet zelf maar eens gaan kijken, dan zie je ook dat het een en ander dicht is. En het is niet fris om te zien.”¹⁸

HANG NAAR VROEGER

Op de Jan Luykenlaan en Van Baerlestraat zitten allerlei winkels. Nergens kun je een ruim aanbod van betaalbare en verse groenten en fruit krijgen, terwijl dat essentieel is voor de gezondheid van een wijk¹⁹. Vroeger was dat wel zo. Er zat een groenteboer, een slager, en een goede bakker. Ook was er soms een markt, waar je heerlijke groenten en kaas kon krijgen, en verse stroopwafels. Dat vertelden twee oudere bezoekers van de Buurtkamer, Riet en Dina, me tijdens de lunch.

Riet: Hier zat vroeger een grote supermarkt, De Gruyter. En een groenteboer.

Dina: Dat weet ik niet, maar ik heb wel de groenteboer meegemaakt. En de poelier, die zat aan de overkant.

Riet: Nee, dat was een slager. Hier zat de poelier. Naderhand is er nog een zaak geweest met...

Dina: Een meubelzaak!

Riet: Ja, met vloerbedekking. [...] Nu hebben we niks. Vroeger hadden wij hier vaak een braderie. De dingen die ze verkochten, was niet van die rotzooi die je op iedere rommelmarkt vindt, maar echt een braderie. Kaas, worst, dat soort dingen. Er was ook een hele luxe kaasverkoper. En een melkboer. En bij mij aan de overkant had je de spaarbank, en daarnaast zat dan de supermarkt en de slager. Maar dat is nu... Nou ja, de slager zit er nog wel, maar nu is het een Marokkaan. Aardige man, maar het loopt niet. Toen die er nog maar net zat ging ik een keer naar binnen, toen stond er een ouwe Hagenaar. “Heb je een worstje?”, vroeg hij. Die winkelier verstond hem niet. Ik zei: “Bedoelt u een Hemaworst?” “Ja, ja.” “Dat is varkensvlees, dat verkopen ze niet. Dit zijn moslims, dat mag niet.” Toen begreep die Hagenaar het wel, maar die mensen willen ook gewoon in de wijk wat kopen.²⁰

Van tevoren had Renate Stüger, de coördinator van de Buurtkamer, me al getipt om met Riet te gaan kletsen. Die wilde mij vast wel helpen, en dat bleek zo te zijn. We hebben uren gepraat. Riet kampt met zware gezondheidsproblemen. De eerste keer dat ik haar sprak, wachtte ze op een belletje van het ziekenhuis. Ze werd steeds verkeerdt doorverbonden, en de mobiele telefoon die aan een rood koord om haar nek hing, hing steeds op. Haar rollator laat ze buiten staan voordat ze naar binnen schuift voor de lunch, iedere week weer.

Guusje: U kunt niet meer makkelijk naar de supermarkt, omdat u slecht ter been bent?

Riet: Nee, dan moet ik naar de Betje Wolffstraat lopen. Vorige week moest ik naar het ziekenhuis, en dan laat ik me afzetten, dan hoef ik alleen de terugweg te lopen. Ik ben kapot als ik dat stuk heb gelopen... ik heb heel erg zere benen. Neuropathie en Raynaud. Ik weet niet of je dat kent allemaal, het zijn hele vervelende dingen. Ik slik prednison, en net als bij chemo, daar krijg je hele nare dingen van. Heel zware suiker, de hele dag opletten. En ik ben een snoepkous. Ik vind alles zo lekker! Het is jammer allemaal.²¹

Riet vertelt dat voor haar de dichtstbijzijnde supermarkten te ver zijn. Aan de Betje Wolffstraat, zo’n 15 tot 20 minuten lopen, zitten een Albert Heijn en Aldi. Met een rollator en zware boodschappentassen is dat een grote opgave voor mensen als Riet. Weekboodschappen zijn te zwaar om te tillen, waardoor ze bijna iedere dag de wandeling af moet leggen. Alternatieven zijn er wel, maar ook niet ideaal. Riet neemt weleens een taxibusje naar het centrum, waar ze graag naar de markt gaat, maar door het onhandige rijschema is ze daardoor meteen een middag kwijt. Riet heeft gelukkig kinderen die in de buurt wonen en haar kunnen ondersteunen. Daarmee levert ze wel wat vrijheid in: “Ik wil het zó graag zelf doen,”²² zegt ze.

18 Interview Nikkie, 5 juni 2024. Over het voedselaanbod aan de Jan Luykenlaan.

19 Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag (2023)

20 Interview Riet en Dina, 21 mei 2024

21 Ibid.

22 Interview Riet en Dina, 21 mei 2024

ONRECHT EN ONMACHT

Andere bewoners zijn begaan met de mensen die slecht ter been zijn. Sharon, een vrijwilliger die al jaren bij de Buurtkamer betrokken is en iedereen kent, deelt haar zorgen.

Sharon: [Riet] moet nu, terwijl ze zich echt niet lekker voelt, helemaal naar de Aldi lopen, en hopen dat ze daar veilig aankomt. En dan moet ze weer teruglopen, de trappen op... Dat is toch vermoeiend voor zo'n mens! Al die handtekeningen wie we op hebben gehaald voor een supermarkt, volgens mij wordt dat weer een groot verlies, en wordt er weer niks mee gedaan. Ik weet het niet, maar ik zie het allemaal donker in.²³

Bewoners ervaren het als onrechtvaardig dat er geen oog is voor de bewoners en hun behoeftes. Daarom zijn Renate met andere betrokkenen van de buurtkamer, de petitie gestart. Ze zijn langs de deuren gegaan om handtekeningen op te halen, en er ligt een lange papieren lijst met handtekeningen in de buurtkamer. In totaal zijn er tegen de 300 handtekeningen opgehaald, waarvan 111 online. Deze zijn overhandigd aan de gemeente door een groepje buurtbewoners op 10 april 2024. De petitie gaat echter over meer dan alleen de bereikbaarheid van de supermarkt: er heerst een groot wantrouwen dat er ooit nog wat gaat veranderen in de wijk en een sterk gevoel dat de buurt onterecht achtergesteld wordt door de gemeente.²⁴ Dat blijkt ook uit de uitnodiging voor de overhandiging:

Soms is het moeilijk om vers en gezond voedsel te vinden.
Bron: Victoria, Pixabay

De petitie waar wij mee komen, vertegenwoordigt niet alleen de wensen van onze directe gemeenschap, maar ook onze gezamenlijke visie op een leefbare, toegankelijke en bloeiende buurt. We zijn ons ervan bewust dat een buurtsupermarkt niet alleen een plek is waar we boodschappen doen, maar ook een ontmoetingsplaats en een middelpunt van sociale interactie kan zijn. Het is een essentieel onderdeel van ons dagelijks leven en draagt bij aan de kwaliteit van leven van alle buurtbewoners.

In onze petitie, die door vele buurtbewoners is ondertekend, hebben we onze bezorgdheid geuit over het huidige gebrek aan toegankelijke en betaalbare winkels in onze buurt. We hebben onze wens geuit voor een buurtsupermarkt die gezonde en betaalbare producten aanbiedt, en die tevens de lokale economie stimuleert en de sociale cohesie versterkt. We geloven dat het realiseren van een dergelijke voorziening niet alleen onze buurt zal verrijken, maar ook een lichtend voorbeeld zal zijn van burgerparticipatie en gemeenschapszin.²⁵

23 Interview Sharon, 18 juni 2024

24 Zie petitietekst in bijlage 1.

25 Deel van de uitnodiging voor het overhandigen van de petitie aan de gemeente.

EEN OVERGESLAGEN WIJK

Na mijn interview met Riet stelt ze me voor aan buurtbewoners Sara en Ferdi, die buiten voor de Buurtkamer in de zon aan het roken zijn. Sara loopt stage bij de Buurtkamer en Ferdi werkt als conciërge in de wijk, maar door zijn verslechterende gezondheid gaat dat steeds minder. Hij groet iedereen die langsloopt. “Dag meneer,” klinkt het dan netjes. Ik ga bij hen zitten en nog voor ik mijn eerste vraag stel, beginnen ze hun verhalen te delen.

Sara: Ik ben hier stagiair bij de Buurtkamer en ik ben ook een buurtbewoonster, dus ik zie wat er in de straat speelt. Er is nu alleen een ‘supermarkt’ [gebaart aanhalingstekens], een avondwinkel die heel duur is. Als buurtbewoonster ben ik dat zat, want ik moet de hele tijd naar de Betje Wolffstraat lopen en met zware tassen terug. Het zou ideaal zijn als dat om de hoek is. Ik voel mij in dat stukje een beetje vergeten.

[...]

De regering heeft gezegd dat Moerwijk een van de armste wijken in Den Haag is. Er wordt wel geïnvesteerd in andere wijken, behalve hier. Terwijl er in zo’n flat duizenden mensen wonen! Ik ben zelf ook de straat opgegaan, we zijn overal gaan vragen [om de petitie te tekenen]. In de Van Baerlestraat, daar heb je bijvoorbeeld de Ghanese winkel, die wil dat ook wel. Hoe meer publiek, hoe meer omzet ze gaan draaien, waardoor de straat ook wat vrolijker wordt. Je trekt ander publiek aan, zodat er een beetje sfeer komt.²⁶

Tijdens mijn tweede bezoek aan Moerwijk klopten Liane en ik spontaan aan bij het kantoor van Renate. Ze verwelkomde ons gastvrij en maakte tijd voor een gesprek. Dankzij de connecties in de wijk en kennis over de Haagse voedselproblematiek van Ons Eten legden we direct de basis voor een vertrouwensband. Dit eerste gesprek werd getekend door een gevoel van urgentie en gedeelde emoties. Renate deelde dat ze inziet dat het hangjongerenprobleem samenhangt met andere problemen in de wijk. Er is volgens haar behoefte aan een plek waar jongeren kunnen chillen, een buurthuis, of gewoon een plek om te zijn of door ontwikkelingsfasen te gaan. Het wantrouwen onder de bewoners is volgens haar een verklaring dat er niemand naar bewonersavonden komt, die onregelmatig en door verschillende partijen georganiseerd worden.

Renate: De bewoners zitten met heel veel vragen: waarom is de supermarktbestemming nog niet aangevraagd? We weten niet waarom. De wijk wordt steeds gecriminaliseerd, maar er wordt geen moeite gestoken in echte verandering, er is nog niks aangevraagd.²⁷

De buurt voelt zich overgeslagen, niet alleen qua voedselvoorziening, maar ook rondom thema’s als parkeren, onderhoud van de wijk, rattenoverlast, vuil op straat, drugsdealen, hangjongeren, en veiligheid. Later hebben Renate, Ferdi en Sara hier ook een gesprek over.

Ferdi: Ze hebben allemaal plannen, maar ik zie niks gebeuren. Ik werk hier drie jaar, en ze zijn al drie jaar aan het vergaderen. Ze hebben zoveel geld, maar waar blijft het dan? Ik zie niks! Ik zie niks gebeuren. Wat gebeurt er met het geld? Je hebt hier Block33, daar zijn tonnen aan geïnvesteerd.

Sara: Maar dat loopt ook niet.

Ferdi: Ik zie daar geen jongere zitten.

Sara: Nee, niemand komt daar. [...] Zoveel subsidies voor dit, voor dat, maar je ziet geen uitkomst. Je ziet geen verbetering. Je ziet helemaal niks.

Renate: Je ziet dat Riet ook alweer lang onderweg is...²⁸

De bewoners stellen zich steeds vaker passief op, want zien al tientallen jaren weinig veranderen. De bewoners hebben zelf niet het gevoel de macht te hebben of te kunnen pakken om iets te veranderen. Ook Renate, die jarenlang coördinator is geweest van de Buurtkamer, stopt ermee. Ze krijgt te veel tegenslagen en voelt zich niet serieus genomen in haar dubbelrol als coördinator en buurtbewoner. Zij en andere buurtbewoners merken dat er niet naar hen geluisterd wordt als ze een probleem aankaarten bij de gemeente, ook als ze verstand hebben van de materie. “Alsof je niet tegelijk een bewoner en professional kunt zijn,” verzucht ze. Ze heeft behoefte aan meer transparantie en inzichten in de plannen van de gemeente. “We hebben niks aan 80 vergaderingen. We willen weten wat de gemeente doet. We kunnen gewoon lezen, hoor!”²⁹

26 Interview Ferdi en Sara, 21 mei 2024

27 Gesprek met Renate, 17 mei 2024

28 Interview Ferdi en Sara, 21 mei 2024

29 Gesprek met Renate, 17 mei 2024

RECHTVAARDIGHEID EN ZEGGENSCHAP

Bij de meeste mensen die ik vroeg wat ze het liefst voor supermarkt wilden, klonk eenduidig ‘een Dirk van den Broek’. De Dirk wordt door de bewoners geprezen voor zijn goede aanbiedingen (op o.a. schoonmaakspullen en toiletpapier) en diverse aanbod van brood, broodbeleg, en vers fruit. Boven alles staat echter de betaalbaarheid van de Dirk. Daarnaast klinkt er ook vaak de wens voor een drogist (het liefst een Kruidvat) en discountwinkel (het liefst een Wibra of Action). Uit de gesprekken met de bewoners blijkt echter ook dat dit slechts een kleine stap is in een grotere roep naar rechtvaardigheid en zeggenschap over wat er in de buurt gebeurt.

Sara: Ik vind dat ze nu echt aan het werk moeten gaan. Desnoods mogen ze hier weer langskomen bij de Buurtkamer, dat de bewoners komen om hun zegje te doen. Weet je, wij hebben de eerste stap gezet, de petitie, doe nu ook wat eraan!³⁰

Zeggenschap over eigen voedselvoorziening zou volgens verschillende onderzoekers een basisrecht moeten zijn. De term ‘voedselsoevereiniteit’ is van toepassing: het recht van mensen om zelf te beslissen over hun voedselvoorziening en landbouw, in plaats van afhankelijk te zijn van internationale handel en externe wetgeving over hun natuurlijke hulpbronnen. Tegenwoordig wordt de term ook steeds vaker gebruikt om in stedelijke context het recht op toegeëigende voedselproductie en -consumptie te formuleren.³¹ In dit onderzoek wordt de term zeggenschap gebruikt om de behoefte aan voedselsoevereiniteit in Moerwijk aan te tonen.

³⁰ Interview Ferdi en Sara, 21 mei 2024

³¹ Patel, Raj (2009)

HOOFDSTUK 2: DE BEWONERS ALS DESKUNDIGEN

Het is dinsdag en ik ga lunchen bij de Buurtkamer. De koks hebben groenten op verschillende manieren klaargemaakt. Om elf uur kom ik aan. Het eten ligt al klaar in glazen schalen, afgedekt met aluminiumfolie. Aubergine, sperziebonen, aardappeltjes, broccoli, bloemkool en champignons staan op het menu. Ook zijn er gekookte eieren, appels en mandarijnen als toetje, en fruitsapjes, water, koffie en thee voor erbij. Eerst krijgen we een soepje. De schaaltes worden voor ons opgediend en afgeruimd. Kok Tania wil dat haar gasten zich verzorgd voelen. Als het warm weer is, eten we salade.

Riet en Dina zitten op hun vaste plek, net als het groepje mensen dat Spaans spreekt met elkaar. Ik schuif aan tussen de twee groepjes in, nadat ik bijna op een plek ga zitten die bezet wordt gehouden. Er wordt weleens geklaagd dat er weinig interactie is tussen de verschillende groepjes, maar vandaag is dat niet het geval. Iedereen begroet elkaar vrolijk en zelfs Riet waagt een woordje Spaans. Er worden liedjes ingezet en de bouwvakkers van buiten eten een hapje mee. Om één uur gaat iedereen weer zijn eigen weg.³²

KENNIS OVER VOEDSEL

Dominante narratieven rondom voedsel en armoede zijn dat gezond eten duur en elitair is, of dat mensen met lage inkomens niet de juiste keuzes maken en zo ongezond blijven³³. Uit mijn tijd in Moerwijk blijkt het tegenovergestelde. De lunch in de Buurtkamer is een moment van ontmoeting, waar er ruimte is voor kwetsbaarheid, gezelligheid, en om ideeën en recepten uit te wisselen. Ik hoorde en voerde constant gesprekken over voedsel, over wat er in het seizoen is, wat er gezond en ongezond is, en natuurlijk wat er lekker is.

Riet: Alles is bespoten. Kijk eens naar aardbeien en blauwe bessen, die schijnen vol met gif te zitten [...]. Mijn opa had vroeger altijd een juten zak met tomaten staan buiten, die woonde in het Westland. We hebben nooit een tomaat afgewassen. Mocht je onbeperkt eten. Niet wetende dat je kalium dan te hoog wordt, dat wisten we vroeger niet. [...] Ik koop af en toe van die kleine tomaatjes op de markt, zo'n hele bak voor een euro. Die zullen wel erg bespoten zijn. Niemand weet het. Ik had ook boontjes gekocht, verpakt. Ik vroeg me af waarom het verpakt is, zag ik thuis dat ze uit Vietnam kwamen!³⁴

Ook bij de generatie na Riet heerst een behoefte aan lokaal eten, en aan meer kennis waar het vandaan komt. Ik spreek na een knutselsessie in de Buurtkamer twee alleenstaande moeders die hun mening hierover delen. Eén van hen, Rebecca, woont al 15 jaar in Moerwijk met haar twee kinderen. Met z'n drieën leven ze op een minimuminkomen. Door haar reuma en hernia kan Rebecca niet werken en dus moeilijk uit de schuldsanering komen, en zich niet naar de winkels aan de Betje Wolffstraat verplaatsen. Geld voor een auto heeft ze niet. Ze komt graag naar de Buurtkamer voor de gezelligheid.

Guusje: Eerlijk eten, wat is dat voor jou?

Rebecca: Ik vind dat een belangrijke. Je hoort vaak, dat als je eten uit het buitenland komt, dat er kinderhandel bij betrokken is. Dan zou ik het niet kopen. [...]

Guusje: Er is ook steeds meer aandacht voor lokaal eten, dat het uit de buurt komt, en dat de boer er een goede prijs voor krijgt.

Rebecca: Op zich zou dat hartstikke goed zijn, als het van het land komt is het nog gezonder, niet bespoten.³⁵

32 Aantekeningen, 21 mei 2024

33 Mat (2024)

34 Interview Riet en Dina, 21 mei 2024

35 Interview Rebecca, 5 juni 2024

De keuken van de Buurtkamer en een flyer voor de gezamenlijke maaltijden. Bron: Guusje Weeber

Nikkie is vrijwilliger bij de Buurtkamer. Ze heeft twee volwassen kinderen. Door een eetstoornis is ze lang arbeidsongeschikt geweest, maar ze pakt nu weer wat werk op bij de Buurtkamer.

Nikkie: Als de gezonde producten zoals groente en fruit gewoon wat in prijs verlagen, en de energydrank, de snoep en chocola in prijs verhogen, zou het aantrekkelijker worden om groente en fruit te kopen dan die goedkope reep chocola voor 79 cent. [...] Biologisch is veel duurder. Ik ben een minima. Ik moet rond zien te komen, dus dan ga je toch eerder voor het niet-biologische.

Guusje: Maar je ziet wel de meerwaarde in van biologisch?

Nikkie: Tuurlijk! Het liefst heb ik nog biologischer dan biologisch! Ik ben opgegroeid in [land in Zuid-Europa] tot mijn zesde. We hadden onze eigen slagerij, onze eigen bomen. Dus ik weet hoe vers vlees smaakt. Ik

weet hoe het is om van een boom een mandarijn te plukken en op te eten, dat is niet te vergelijken. Ik vind heel veel producten niet meer lekker, omdat het niet smaakt zoals het hoort te smaken.³⁶

Meerdere mensen die ik heb gesproken zijn opgegroeid buiten Nederland. De kennis die zij meenemen uit hun geboorteland over voedsel ontbreekt in het Nederlandse stedelijke landschap, waar we ver verwijderd zijn van onze voedselproductie³⁷. Zo ook de goedlachse kok Tania, die opgroeide in de Cariben en daar leerde koken zonder pakjes en zakjes. Voor de lunch in de Buurtkamer kookt ze overwegend vegetarisch.

Tania: Wat eerlijk eten is, dat is wat goed is voor heel je lichaam. Qua gezondheid, is dat moeilijk kiezen. Wat is er goed? En mensen willen het zelf niet maken, dus ze gaan het kopen. Zoals een groenteburger, die heeft al drie dagen in de koeling gelegen. Dat hoef ik niet te hebben. Ik kan het zelf maken. Drinkjes maak ik ook zelf, alles.³⁸

36 Interview Nikkie, 5 juni 2024

37 Steel, Carolyn (2009)

38 Interview Tania, 18 juni 2024

Uit deze ervaringen haal ik drie lessen. Ten eerste, er is veel kennis over voedsel. De bewoners weten dat biologisch voedsel gezonder is dan bewerkt en bespoten voedsel. Ze ervaren dat het in Nederland moeilijker is om onbespoten voedsel te krijgen ten opzichte van de landen waar ze zijn opgegroeid. Ook de link tussen ziektes of eetstoornissen en een ongezond voedselaanbod blijft niet ongezien.

Ten tweede is er ook nog een verschil tussen wat de bewoners willen eten en wat ze daadwerkelijk eten. In het huidige supermarktsysteem is het moeilijk om als consument te weten wat je precies eet door een gebrek aan transparantie over de keten, en dat wordt gemerkt. De behoefte aan deze transparantie is er wel.

Ten derde blijft de betaalbaarheid van voedsel het belangrijkste in de overweging voor de mensen in Moerwijk met een uitkering, AOW, of minimuminkomen. De antwoorden die ik hier belicht, kwamen pas naar boven *nadat* we gesproken hadden over de betaalbaarheid van eten. Soms moest ik zelfs een beetje trekken om het gesprek hiernaar toe te leiden. Gezondheid en duurzaamheid zijn secundaire beweegredenen voor een beter voedselaanbod, maar niettemin aanwezig, bij de een meer dan bij de ander. Thomas, vrijwilliger bij de Marcuskerk en betrokken bewoner van de buurt, zegt hierover:

Thomas: Nee, dat vinden ze niet belangrijk. Iemand als meneer Timmermans kan zich er druk om maken. Het is een luxeprobleem om je daar zorgen over te maken. Nee, dat speelt bij heel weinig mensen. Maar dat is logisch als je aan het overleven bent.³⁹

WAT WERKT ER NIET?

Ik ben met dit onderzoek niet de eerste die aandacht geeft aan het voedselprobleem in Moerwijk. Er zijn al veel voedselinitiatieven geweest die nooit helemaal zijn aangeslagen. Het belangrijkste hierin is dat de buurtbewoners er meteen doorheen prikken als ze betutteld worden, en dat wordt niet gewaardeerd. Ook zijn er een aantal voedselbanklocaties in Moerwijk, maar

er wordt niet lovend over gesproken door de bewoners. Bij de voedselbank ontbreekt vrije keuze over het voedsel, en dat wordt als betuttelend ervaren. Alleen bij de voedselbankwinkel is hier wel aandacht voor, maar deze is voor veel bewoners te ver om makkelijk te komen. Daarnaast is er uit onderzoeken gebleken dat liefdadigheid gepaard gaat met stigmatisering, en dat gebruikers die schaamte en stress ervaren in een slachtofferrol worden gezet⁴⁰. Ook wordt het als mensonterend gezien dat er voedsel wordt uitgedeeld dat anders weg zou worden gegooid.

Tania: Ik zou nooit soep in de winkel kopen, dat ligt al veel te lang in de koeling. En ook bij de Voedselbank geven ze eten dat al vervallen is. Als je houdt van iemand, dan geef je dat toch niet? Ze geven eten van vervallen datum aan mensen.⁴¹

Andere kleinschalige voedselinitiatieven sluiten aan in verschillende mate. De lunch in de Buurtkamer wordt wel bezocht, maar de keren dat ik er was, waren er maximaal twintig mensen inclusief vrijwilligers van de Buurtkamer. Activiteiten zoals pizza's bakken in de tuin van de Marcuskerk worden ook goed bezocht. Dit zijn leuke momenten, maar de bewoners hebben door dat dit geen structurele oplossing is.

DOORLEEFDE ERVARING

Dat betutteling van buiten- of bovenaf niet werkt, heeft er mee te maken dat de bewoners van Moerwijk al decennialang tegen dezelfde problemen aanlopen, maar geen structurele verbetering zien. Voor iemand voor wie armoede, schulden, honger of voedselonzeekerheid een dagelijkse realiteit is, is er weinig begrip voor overheden die deze problematiek 'ontdekken' en er vervolgens hun oplossingen op loslaten. De doorleefde ervaring van deze dingen maken hen tot experts op dit vlak, ook als ze er geen opleiding in hebben gevolgd of er niet de correcte terminologie voor hebben. Zij weten misschien wel veel beter wat er speelt en waar er behoefte aan is. Dat geldt voor de concrete wensen die er zijn, maar ook voor het onderliggende wantrouwen.

39 Interview Thomas, 25 juni 2024

40 Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag (2023)

41 Interview Tania, 18 juni 2024

Sara: Als je nu kijkt naar waar er in geïnvesteerd wordt, in van die avondwinkeltjes die het niet eens een halfjaar volhouden, of geen vergunning hebben, of dingen onder de tafel verkopen... Dat vind ik echt zonde, weet je. Dan denk ik gelijk, haal die panden er maar uit, en zet er een Dirk in, want dat is echt waar de mensen momenteel behoefte aan hebben.⁴²

Sharon: Er zijn hier zoveel Buurtkamers geweest, en er wordt zoveel geld geïnvesteerd in projecten. Maar je ziet niks, je merkt niks. Waar blijft al dat geld? Ik wil niet zeggen dat de beste stuurlied aan wal staan, maar ik zie wel wat de mensen nodig hebben.⁴³

Het wordt ook door de bewoners erkend dat er veel meer aan de hand is in de wijk dan alleen voedselarmoede. Er wordt gesproken van verloedering, en een gebrek aan controle, veiligheid, en communicatie met de bewoners.⁴⁴

Riet: Er wordt gehandeld, ik zie ze lopen, de dealers. Dan zie je auto's stoppen, iets overgeven van de een naar de ander. Dan zitten ze in die auto's te eten en voor ze weggrijden gooien ze alles op de grond. Het is gewoon een achtergelopen gebied, maar er is geen controle. Vroeger hadden we een wijkagent, daar kon je je verhaal aan kwijt. Die zat ook hier, he, in de Buurtkamer. Maar dat is er niet meer. Mensen van de woningbouw zaten hier een keer in de week. Allemaal weg!⁴⁵

Deze voorbeelden laten zien de bewoners van Moerwijk een doorleefde ervaring hebben van structurele ongelijkheid en hier aan gewend zijn geraakt, maar het er zeker niet mee eens zijn. Ze verliezen langzaam de hoop in hun wijk, terwijl de behoefte naar zeggenschap juist zo duidelijk naar voren komt in de petitietekst.

42 Interview Ferdi en Sara, 21 mei 2024

43 Interview Sharon, 18 juni 2024

44 [Online](#) kan ik wel vinden dat de gemeente aan de slag is gegaan met de petitie. Maar de buurtbewoners zijn hier niet voldoende van op de hoogte of wantrouwen dat er structureel wat gaat veranderen.

45 Interview Riet en Dina, 21 mei 2024

HOOFDSTUK 3: BEWEGINGSRUIMTE VOOR EEN ALTERNATIEF

“Ik heb van veel mensen gehoord dat een supermarkt een fijn startpunt zou zijn. Maar alleen een Dirk van den Broek gaat het niet helpen. Het staat nu allemaal leeg. Dat kan toch beter? Jonge ondernemers die willen wat opbouwen, die zijn eerlijk, en willen niet alleen maar zwart geld wit maken, of hoe je dat ook zegt. Stel je voor, er komt een bakker, en een slager, en er komt inderdaad een Kruidvat of Trekpleister, een Zeeman of een Wibbra, een Dirk van den Broek. Dan krijg je al een heel andere mentaliteit. Of een café, dat hoort ook in een woonwijk! Je hoeft niet te zeggen dat de buitenlandse mensen weg moeten, dat is ook bullshit. Die hebben net zoveel rechten als wij. Ze zijn hier wel in Nederland en werken vaak ook hartstikke hard, dus die hoeven niet aan de kant geschoven te worden.”⁴⁶

POSITIEVE SPIRAAL

Door hun doorleefde ervaring met structurele ongelijkheid weten de buurtbewoners heel goed welke patronen er zijn en doorbroken moeten worden. Een nieuwe supermarkt zou slechts een begin zijn. Het is symptoombestrijding, want de problemen in Moerwijk moeten structureel aangepakt worden, en de bewoners weten dat. De petitietekst die ondertekend werd door honderden buurtbewoners en overhandigd aan de gemeente, getuigt daarvan.

[Bewoners van de Jan Luykenlaan constateren dat]

- [het gebrek aan een buurtvriendelijke supermarkt] de gezondheid en het welzijn van onze gemeenschap belemmert.
- er een groeiende behoefte is aan een buurtsupermarkt die kwalitatieve en betaalbare boodschappen aanbiedt en die tegelijkertijd de lokale economie stimuleert
- het zo moeilijker is een bloeiende en levendige buurt te worden
- het hoog tijd is voor een positieve verandering in de vorm van een buurtvriendelijke supermarkt die voldoet aan de behoeften van onze diverse gemeenschap en een ontmoetingsplaats die de sociale cohesie bevordert
- een buurtsupermarkt zal niet alleen een economische impuls geven aan onze buurt, maar ook een bijdrage leveren aan een duurzamere en gezondere levensstijl voor alle bewoners.⁴⁷

Deze punten laten zien dat er wél vertrouwen is in de veerkracht, het ondernemerschap, en positieve verandering van de wijk, wanneer de buurtbewoners

dit zelf initiëren. Dit ontbreekt bij de oplossingen die ‘van bovenaf’ worden ingezet. In plaats van de negatieve spiraal van armoede, laat de petitie zien dat er vertrouwen is in een positieve spiraal⁴⁸, waarbij een betere supermarkt de gezondheid en levendigheid van de wijk zou bevorderen, en daarmee ook de gezondheid van de bewoners. Op zijn beurt, zorgt dat weer voor meer sociale cohesie en activiteit in de wijk.

Informele organisatievormen en vormen van gemeenschap moeten een rol hebben hierin. De Buurtkamer, bijvoorbeeld, is voor veel bewoners een baken van rust en gezelligheid, en een plek waar mensen kunnen verbinden met anderen over hun gedeelde zorgen of vreugdes. De ‘rebelse’ mentaliteit van Moerwijk is zo bijzonder, en in staat om de bestaande dynamieken die in stand worden gehouden door een schadelijk systeem, te veranderen. Zij kunnen veranderen wat als normaal wordt gezien. Een voorbeeld is dat Tania graag iets wil ondernemen om haar kookkunsten te laten proeven en verkopen, maar ze weet niet waar ze moet beginnen:

Tania: Ik heb een idee om een gezonde middag te organiseren, ik wil alles laten proeven. Ik heb het op papier, maar nooit tegen iemand verteld. Ik wil alles wat ik maak, laten proeven. En vertellen wat ik heb gedaan en waarom.

Hierbij is het ook belangrijk dat de Moerwijkers weer zeggenschap en eigenaarschap gaan ervaren over hun wijk. Er zijn zoveel veranderingen geïmplementeerd door de gemeente door de jaren heen, maar het is nog steeds dezelfde wijk. De bewoners zijn veranderd, maar de problemen nog steeds niet aangepakt.

⁴⁶ Interview Sharon, 18 mei 2024

⁴⁷ Zie bijlage 1

⁴⁸ Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag (2023)

ALTERNATIEVE VORMEN VAN VOEDSELVOORZIENING

In Europa en Amerika (en elders) wordt er al veel geëxperimenteerd met alternatieve voedselvoorzieningsvormen, die het zeggenschap van de consument, en de duurzaamheid en eerlijkheid van de keten bevorderen. In mijn interviews heb ik met participanten gesproken over deze alternatieven. De reacties waren wisselend.

COÖPERATIEVE SUPERMARKT

In Frankrijk⁴⁹, de VS⁵⁰ en in Nederland⁵¹ bestaan voorbeelden van coöperatieve supermarkten, waar je als klant een paar uur werkt om korting te krijgen op de producten die je er koopt. Ook heeft de consument inspraak in welke producten er in de schappen liggen. Nikkie reageert op dit idee met de volgende opmerking.

Nikkie: Het idee is goed. Maar ik denk dat heel veel mensen denken, we betalen al zoveel belasting, wat naar de verkeerde dingen gaat. En dan moet ik vrijwillig in een supermarkt... nou, ja het is wel voor voeding, maar voor voeding in een supermarkt gaan werken? Ik zou geïrriteerd raken, maar als ik honger zou hebben, zou ik het wel doen. Toch? Ja, dan doe je je trots opzij, je moet wel. Je moet voeding hebben.⁵²

BUURTMOESTUIN

Tijdens mijn onderzoek in New York⁵³ liep ik op elke straathoek tegen een buurtmoestuin aan. Deze worden door bewoners zelf beheerd en onderhouden, vaak met ondersteuning van de gemeente. De groenten worden op de moestuin verkocht aan bezoekers of meegegeven in voedselpakketten. In Moerwijk zijn er twijfels of een buurtmoestuin kan werken. Er zijn ratten die veel overlast zouden veroorzaken, en het idee om zelf voor je groenten in de tuin te moeten werken, sluit niet aan. Zeker voor ouderen en zieken is dat niet reëel. Wel is er enthousiasme om kinderen kennis te laten maken met hun eten door een buurtmoestuin.

Ferdi: Kijk, het zou leuk zijn om van die tuintjes te maken. Dat de kinderen van scholen ook weten, hoe moet je planten, hoe groeit het... Weet je? Dat is er allemaal niet. En dat vind ik wel jammer. Wat meer activiteiten, niet alleen in de Buurtkamer, maar ook buiten de Buurtkamer. Dat die kinderen op school ook kunnen leren om tomaten te planten, of sla te planten, of spruitjes, of wat dan ook. Dat zou hartstikke mooi zijn.⁵⁴

STREEKPRODUCTEN IN DE SUPERMARKT

Zoals blijkt uit de interviews met Tania, Nikkie en Rebecca, is er veel aandacht voor waar het eten vandaan komt. Als consument voelen ze zich er niet goed over geïnformeerd, en wantrouwen ze de supermarkt dat ze hen geen gezond voedsel verkopen. Het liefst eten deze vrouwen onbespoten groente en fruit, direct van de boer, en biologisch – maar niet als het duurder is dan het gewone aanbod. En dat de keuze er is: een schap met streekproducten is een goed idee, als de keuze maar blijft liggen bij de consument om dit wel of niet te kopen. Riet voegt terecht toe: “Je hebt hier heel veel nationaliteiten, he. Je kan niet aan 150 wensen voldoen.”⁵⁵

BUURTMAALTIJDEN

De buurtmaaltijd in de Buurtkamer is voor een deel van de bewoners een fijn moment van contact, een warme maaltijd, en gezelligheid. Niet alle bewoners zitten er echter op te wachten om na een drukke dag ook nog samen te eten met medebuurtbewoners. Het kan betuttelend overkomen om aan te nemen dat dit wél voor iedereen werkt.

Nikkie: Ik zit persoonlijker liever thuis op de bank, dan dat ik hier zit, en nog koffie doe, en dan nog naar huis moet. En ik weet niet hoe ik me voel na het eten. Misschien dat zij [de ouderen] wel behoefte hebben aan communicatie en gezelschap, maar ik ben blij dat ik nog even thuis mijn rust heb. Ik zit eigenlijk niet te springen om hier dan van vijf tot zeven ook nog eens te praten en te doen.⁵⁶

49 Zie bijvoorbeeld Coop La Louve (<https://cooplalouve.fr/>)

50 Zie bijvoorbeeld Park Slope Food Coop (<https://www.foodcoop.com/>)

51 Zie bijvoorbeeld Gedeelde Weelde (<https://gedeeldeweelde.nl/>)

52 Interview Nikkie, 5 juni 2024

53 Weeber (2023)

54 Interview Ferdi en Sara, 21 mei 2024

55 Interview Riet en Dina, 21 mei 2024

56 Interview Nikkie, 5 juni 2024

Geen van deze ideeën lijkt de perfecte oplossing te zijn voor de structurele problemen in Moerwijk, maar het laat wel zien dat er bewegingsruimte is. De stelligheid waarmee wordt verkondigd dat er een Dirk moet komen, laat enige lenigheid zien als er alternatieve ideeën worden gepresenteerd. Zo lang betaalbaarheid en het welzijn van de wijk voorop staat, en er niets op betuttelende wijze wordt gezegd of opgelegd.

WAT WERKT ER WEL?

Halverwege dit onderzoek ben ik aan tafel gaan zitten met Renate Stüger van de Buurtkamer, transformatiemanager Abdel Bouchibti van de gemeente Den Haag, en Liane Lankreijer van Ons Eten Den Haag. Abdel is in gesprek met ondernemers en verhuurders van winkelpanden om het winkelgebied te transformeren in een fijne plek voor de buurt en een gezond ondernemersklimaat te creëren.

Ik kon mijn bevindingen met hen delen en samen brainstormden we over een reactie op de petitie, die voor de bewoners, ondernemers, én gemeente zouden kunnen werken. Supermarkten en markten kunnen een belangrijke rol hebben, een sociale rol in de wijk, en deel worden van de aanpak. Abdel vermoedt dat er weinig bewegingsruimte gegeven zal worden door de grote ketens om in Moerwijk samen te gaan werken aan een coöperatieve of hybride winkel, misschien omdat de markt daar nog niet klaar voor is. Het is wel een optie om naar kleinere supermarkten te kijken voor een samenwerking, benoemt Abdel.

In dit onderzoek is naar voren gekomen dat er behoefte is aan structurele verandering, niet alleen een beter voedselaanbod maar een buurtvriendelijke supermarkt die de eerste stap kan zijn in het omhoog tillen van de wijk. Een beginpunt van deze positieve ontwikkeling zou een plek kunnen zijn waar jongeren zich kunnen ontwikkelen, zodat ze van de straat worden gehouden en niet in een crimineel circuit belanden. Tijdens dit gesprek ontstond het idee voor een sociale supermarkt, waar jongeren het personeel vormen en hun vaardigheden

kunnen ontwikkelen tot manager of een andere rol in de supermarkt.⁵⁷ Volgens Abdel zou hier ook de fysieke ruimte voor zijn in een aantal lege panden aan de Van Baerlestraat, zeker voor een wat kleinere buurtsuper. Dit zou volgens de aanwezigen een goede eerste stap kunnen zijn om de gezamenlijke intenties te vinden tussen bewoners, ondernemers, en gemeente.⁵⁸

ONTMOETING

Net zoals een betere voedselvoorziening langzaam door kan sijpelen in andere positieve veranderingen in de wijk, kan een ontmoeting tussen verschillende actoren ook ruimte creëren voor nieuwe mogelijkheden. Er is behoefte aan gemeenschap, aan erbij horen. Ook bewoner Sharon ziet dit in haar omgeving:

Sharon: Ik wil een tuinfeestje houden, in de groene strook [tussen de flats]. Voor veel mensen is de Buurtkamer ook nog een drempel. Eén keer in de maand of één keer in de twee maanden. Dat wil ik echt gaan proberen. Als je wat ranja hebt, en ijsjes voor de kinderen, een muziekje, waterpistooltjes, stoeltjes voor de ouders. Kijk, dat brengt mensen ook bij elkaar, en dan gaan mensen praten.⁵⁹

Een nieuwe plek van voedselvoorziening, of het nou een sociale supermarkt is of een moestuin, kan ook een plek zijn om mensen te betrekken bij hun wijk en om ontmoeting te creëren. Het kan juist de ruimte bieden om te weten dat erin je basisbehoeften wordt voorzien in de wijk. Om de ontmoeting te faciliteren, zal er naar aanleiding van dit onderzoek een evenement worden georganiseerd aan het einde van de zomer 2024. Hiervoor worden de verschillende actoren uitgenodigd: de aanjagers van de petitie, de participanten van dit onderzoek, andere bewoners, ondernemers, de gemeente, jongerenorganisaties, en vertegenwoordigers van een supermarkt om in gesprek te gaan en samen na te denken over het toekomstig voedselaanbod in Moerwijk.

57 Hierin zou samengewerkt kunnen worden met Skill School, die nu al betrokken is bij Block33.

58 Gesprek met Liane, Abdel, Renate en Guusje, 18 juni 2024

59 Interview Sharon, 18 juni 2024

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit laatste hoofdstuk zullen kort de deelvragen en hoofdvraag beantwoord worden in een samenvatting van dit verslag, en worden aanbevelingen gedaan op basis van de data.

SAMENVATTING

1. HOE DEFINIËREN DE BEWONERS VAN MOERWIJK HET BEGRIP 'GEZOND VOEDSEL'?

Gezond voedsel betekent in Moerwijk over het algemeen verse groenten en fruit, en er is ook aandacht voor onbespoten eten, eten dat direct van het land komt of van korte ketens. De bewoners koken veel zelf, en geven dat de voorkeur boven het afhalen van fastfood. Het ingeblikte, voorverpakte, en gefrituurde voedsel dat nu voornamelijk in de Jan Luykenlaan te vinden is, valt daar niet onder. Bijna alle bewoners die ik gesproken heb, hebben een gecompliceerde relatie tot voedsel, door een eetstoornis, ziekte, of economische oorzaak. Iedereen die ik sprak, had een bijzonder verhaal te vertellen en een duidelijke mening over dat het beter moet en kan.

2. HOE DEFINIËREN DE BEWONERS VAN MOERWIJK HET BEGRIP 'EERLIJK VOEDSEL'?

Het begrip 'eerlijk voedsel' heeft vele kanten. Eerlijkheid voor de Moerwijker betekent op redelijke loopafstand, ook voor ouderen en mensen met beperkte mobiliteit. Het slaat ook op eerlijkheid qua prijs, want voedsel is een basisbehoefte die voor iedereen betaalbaar zou moeten zijn. Een eerlijke supermarkt heeft dan ook goede aanbiedingen, veel keuze in versproducten, en liegt de consument niet voor door bijvoorbeeld ongezonde producten op ooghoogte te leggen. Eerlijkheid slaat ook op de keten achter het voedsel: een eerlijke prijs voor de boer, niet te milieubelastend, en het liefst onbespoten. Als laatste slaat eerlijkheid ook op transparantie en informatievoorziening over wat er gebeurt in de wijk.

3. WELKE AANNAMES, BEHOEFTE EN ONDERLIGGENDE WAARDEN HEBBEN BEWONERS VAN MOERWIJK MET BETREKKING TOT VOEDSEL?

Er heerst een gevoel van onrecht: het is oneerlijk dat gezond voedsel in Moerwijk niet makkelijk te vinden is. De reden dat Moerwijk zo wordt achtergesteld, is onduidelijk voor de bewoners, net als het feit dat er zo weinig wordt gecommuniceerd over de investeringen en ontwikkelingen in de wijk. Ze hebben het gevoel geen stem te hebben in deze veranderingen, want er is geen duidelijke manier om hun wantrouwen en zorgen te uiten. Bewoners voelen zich niet serieus genomen wanneer ze zelf met een initiatief komen, en ervaren bovendien dat de ideeën van bovenaf niet bij hun behoeftes aansluiten.

Een eerlijker voedselaanbod in Moerwijk zou, volgens de bewoners, ook indirect kunnen leiden tot meer rechtvaardigheid: een kansrijke buurt voor de jongeren, een veiliger gevoel voor kwetsbaren, en meer connectie tussen buurtbewoners uit verschillende groepen. Hieruit hopen ze dat er meer samenwerkingen ontstaan tussen de verschillende stakeholders (bewoners, ondernemers, en gemeente), waardoor er ruimte komt voor zeggenschap vanuit de buurt. Niet van bovenaf dus, maar vanuit samenwerkingen met de bewoners zelf. De petitietekst laat zien dat de bewoners inzien dat er verbanden zijn tussen voedselaanbod en het structureel verbeteren van de wijk: "[het is moeilijk om] een bloeiende en levendige buurt te worden"⁶⁰. De theorie van de positieve spiraal is juist bekend bij de bewoners, omdat zij degene zijn voor wie het een dagelijkse realiteit is.

4. WAT KAN DE ROL VAN DE SUPERMARKT ZIJN IN HET TOEKOMSTIG VOEDSELAANBOD?

Er zijn weinig voorbeelden te vinden van grote supermarktketens die openstaan voor een radicaal andere supermarktvorm dan we gewend zijn in Nederland. In sommige ketens is er wel ruimte voor bijvoorbeeld een schap met streekproducten, maar de bewoners van Moerwijk staan hier alleen voor open zo lang het betaalbaar blijft en ze zelf de keuze houden om hier wel of niet voor te kiezen. Ook hebben de lege ruimtes aan de Van Baerlestraat en de Jan Luykenlaan te weinig vierkante meters voor een grote supermarkt⁶¹. Wel kan er gekeken worden naar een samenwerking met een buurtsuper, die een kleinere ruimte nodig heeft en minder vast zit aan de mechanismes van de grote supermarktketens. Een idee dat is ontstaan, is dat er een sociale supermarkt zou

⁶⁰ Zie petitietekst in bijlage 1

⁶¹ Gesprek met Liane, Abdel, Renate en Guusje, 18 juni 2024

kunnen komen waar aan structurele problemen gewerkt kan worden door jongeren uit de wijk in te zetten in deze supermarkt om zich te ontwikkelen en van de straat te houden. Er moet nog gekeken worden of deze supermarkt ook aan de wensen van de bewoners voldoet rondom het aanbod, de kortingen en de prijzen en bereid is om mee te werken aan deze samenwerking.

5. WAT KAN DE ROL VAN LOKALE ACTOREN EN KETENS ZIJN IN HET TOEKOMSTIG VOEDSELAANBOD?

De bewoners van Moerwijk zijn enigszins vermoeid doordat er zo weinig is veranderd in de afgelopen jaren, maar er is een doorzettende, enthousiaste en ondernemende groep mensen rondom de Buurtkamer. Als er een doel is waar de bewoners gepassioneerd over zijn, lukt het ze zo om de wijk te mobiliseren, zoals het overhandigen van de petitie aan de gemeente. Er moet wellicht eerst weer wat vertrouwen gekweekt worden voordat er vanuit de bewoners wat gaat gebeuren, bijvoorbeeld door een evenement te organiseren waarin de stakeholders met elkaar in gesprek gaan. Of door lokale ondernemers, koks, en vrijwilligers de ruimte te bieden iets neer te zetten. Daar is wederzijds vertrouwen voor nodig, wat nu nog ontbreekt.

HOOFDVRAAG: HOE ZIET EEN GEZOND EN EERLIJK VOEDSELAANBOD ERUIT IN MOERWIJK?

Als doorleefde ervaringsdeskundigen van deze omstandigheden zijn juist de bewoners van Moerwijk de aangewezen personen om te vertellen waar behoefte aan is. Het vooroordeel dat mensen met een lager inkomen niet weten wat gezond is, en zelf verantwoordelijk zijn voor hun mentale, economische, en fysieke welzijn, is passé. Het huidige voedselsysteem is immers niet ingericht met de gezondheid van de consument en het welzijn van de wijk op de eerste plek.

Dit onderzoek heeft aangetoond dat een gezond en eerlijk voedselaanbod in Moerwijk pas echt kan kristalliseren als de structurele problemen in de wijk worden aangepakt, en er niet slechts pleisters worden geplakt op de symptomen van deze structurele ongelijkheid – de negatieve spiraal van armoede en voedselonzeekerheid. Eerdere oplossingen als de voedselbank en initiatieven van de gemeente werken onvoldoende, zo lang er geen vertrouwen is. Een voorbeeld van een oplossing die op meerdere vlakken bijdraagt aan structurele verbetering in de wijk, is een sociale supermarkt als ontwikkelingsplek voor jongeren, gerund door lokale ondernemers, met een gezond en betaalbaar aanbod voor iedereen in de wijk.

AANBEVELINGEN

Op basis van deze conclusies kan het gesprek met de buurtbewoners en andere stakeholders worden aangegaan. In dit kleinschalige onderzoek konden niet alle thema's naar voren komen, maar de volgende aanbevelingen zijn wel belangrijk om bij te dragen aan een betere voedselomgeving.

AANBEVELING 1: EEN BUURTVRIENDELIJKE SUPERMARKT

De stem van de buurt is duidelijk: we willen een buurtvriendelijke supermarkt. Dit onderzoek heeft laten zien wat dit zou kunnen inhouden. Betaalbaarheid staat voorop: er is een sterke behoefte om voor weinig geld zelf gezonde maaltijden te kunnen koken. Als deze basis goed is, staan de bewoners open voor iets extra's. Een sociale supermarkt bijvoorbeeld, waar jongeren zich kunnen ontwikkelen, of een mobiele supermarkt om ook voor mensen die slecht ter been zijn betaalbare, verse producten toegankelijk te maken. Daarnaast zou een moestuin kinderen uit de buurt kunnen leren over voedselvoorziening en voor ouderen een plek kunnen zijn van verbinding en rust.

De Buurtkamer laat zien dat plekken van ontmoeting en verbinding belangrijk zijn in de wijk. Tijdens de gezamenlijke maaltijden is het een broedplaats voor nieuwe ideeën, zoals tuinfeesten, ondernemingen en evenementen. Mensen beschouwen elkaar als familie en hebben invloed op elkaar – hun ideeën kunnen gekoppeld worden om meerdere vliegen in één klap te slaan. Een verbindingsplek waar door buurtbewoners gekookt wordt, bijvoorbeeld, kan tegelijkertijd bijdragen aan het bestrijden van eenzaamheid, voedselverspilling, de kenniskloof, én het verbeteren van de beschikbaarheid van verse groenten en fruit.

Het wiel hoeft niet opnieuw uitgevonden te worden – de kennis is er bij de buurtbewoners, er is een enorme veerkracht en ondernemerschap om dingen op te zetten. Samenwerkingen met en tussen bewoners en reeds bestaande alternatieven kunnen werken zolang er een aanjager bij betrokken is die uit de wijk komt, om betutteling te voorkomen (zie aanbeveling 3). Duidelijke en toegankelijke communicatie naar de buurt is hierbij van groot belang.

AANBEVELING 2: DOE ONDERZOEK

Alleen het opzetten van een buurtvriendelijke supermarkt is niet voldoende. Doe nader onderzoek naar hoe een beter voedselaanbod bij kan dragen aan structurele verandering, zodat Moerwijk als voorbeeld kan dienen voor soortgelijke wijken, in Nederland en daarbuiten. Belangrijk hierin is het erkennen van de uitsluitende mechanismes die er nog zijn in steden als Den Haag. Moerwijk is een multiculturele wijk, én een wijk waar de levensverwachting ontzettend laag ligt. Dat is geen toeval, maar het gevolg van structurele mechanismes van ongelijkheid.

De samenwerking die genoemd werd in de eerste aanbeveling, is ook nodig tussen verschillende culturen. De 150 nationaliteiten in Moerwijk maken verbinding soms lastig. Uit de interviews bleek dat er niet altijd positief naar mensen wordt gekeken die andere eetgewoontes hanteren, een andere taal spreken, of een andere culturele achtergrond hebben. De verbinding tussen groepen is er wel, op specifieke plekken zoals de Buurtkamer, maar is nog te weinig zichtbaar in het grote verhaal van structurele verandering. Om een sociale supermarkt te realiseren in de context van de diversiteit van Moerwijk, moet er verbinding worden gelegd tussen de verschillende groepen bewoners, jongerenorganisaties, ondernemers en andere stakeholders.

Het is belangrijk dit mee te nemen in de plannen voor een nieuwe supermarkt: voor welke groep is die supermarkt? Is die echt voor iedereen? Moerwijk is niet uniform, maar een lappendeken aan verschillende behoeften en aannames. Dit onderzoek heeft daar slechts een klein stukje van laten zien, en dit vraagt om meer aandacht. Zo kan een beter voedselaanbod niet alleen bijdragen aan dagelijks gemak, maar ook aan structurele veranderingen.

AANBEVELING 3: INFORMEER EN VOORKOM BETUTTELING

Eén van de grootste behoeftes bij de buurtbewoners is de behoefte aan kennis. Hoewel zij ervaringsdeskundig zijn over de impact van een ontoereikend voedselaanbod op hun gezondheid, worden zij onvoldoende op de hoogte gesteld van de ontwikkelingen in hun buurt. Een nieuw of vernieuwd informatiekanaal, toegankelijk voor mensen van verschillende culturen en generaties, zou op zijn plek zijn. Zo kan er een regulier gesprek opstarten tussen bewoners, ondernemers en gemeente. Deze drie stakeholders hebben gezamenlijke doelen, maar vinden elkaar nog te weinig, blijkt uit mijn gegevens. Al te vaak hebben de bewoners het idee gehad dat er vanuit een valse deskundigheid nieuwe plannen werd opgelegd, zonder medewerking met de buurt.

Ook initiatieven met goede bedoelingen, zoals een *mealprep*-café of de voedselbank, ondervinden daardoor weerstand. Het wordt als betuttelend ervaren als er iets wordt georganiseerd door iemand die niet uit Moerwijk komt, en dat er bij de voedselbank eten wordt uitgedeeld dat over de datum is. Terwijl hier juist ook kansen liggen: koken met eten dat nog net goed is, gaat voedselverspilling tegen. En samenwerken met bestaande initiatieven is nuttig, want er is al zoveel geprobeerd in Moerwijk, dat het wiel niet opnieuw uitgevonden hoeft te worden. Dat deze initiatieven nu stigmatiserend werken, hoeft niet zo te zijn. Er zijn verschillende manieren om bij deze inzichten te komen, er zijn verschillende oplossingen voor verschillende groepen. Het delen en creëren van kennis over voedsel is ook onderdeel van een beter voedselsysteem.

BIJLAGE 1: PETITIETEKST

BRENG EEN BETAALBARE BUURTSUPERMARKT NAAR DE JAN LUYKENLAAN

Beste buurtgenoten,

Wij, bewoners van de Jan Luykenlaan en omgeving, streven naar een positieve verandering in onze buurt. Momenteel ervaren we een gebrek aan toegankelijke en betaalbare winkels, vooral als het gaat om dagelijkse boodschappen: een buurtvriendelijke en maatschappelijke buurtsupermarkt ontbreekt.

Ons doel is simpel: een plek creëren waar iedereen in de buurt terecht kan voor gezonde en betaalbare boodschappen. Helaas hebben we momenteel beperkte keuzes en zijn we genooddaakt om ofwel de hoge prijzen van bestaande winkels te betalen of verder te reizen voor onze dagelijkse behoeften.

Door deze petitie te ondertekenen, zetten we samen een krachtig signaal naar lokale autoriteiten en potentiële ondernemers. Laten we samen streven naar een bloeiende en buurtvriendelijke supermarkt die onze gemeenschap versterkt. Teken nu en help ons de Jan Luykenlaan en Van Baerlestraat om te vormen tot een plek waar gezondheid, betaalbaarheid en buurtplezier hand in hand gaan!

Dank voor jullie steun en inzet voor een positieve verandering in onze geliefde buurt.

Wij

- bewoners van de Jan Luykenlaan en omgeving voor een betaalbare buurtsuper

constateren dat:

- onze buurt kampt met een tekort aan toegankelijke en betaalbare winkels, vooral voor dagelijkse boodschappen

- we gedwongen worden hoge prijzen te betalen of ver te reizen voor essentiële producten
- de gezondheid en het welzijn van onze gemeenschap belemmert.
- er een groeiende behoefte is aan een buurtsupermarkt die kwalitatieve en betaalbare boodschappen aanbiedt en die tegelijkertijd de lokale economie stimuleert
- het zo moeilijker is een bloeiende en levendige buurt te worden
- het hoog tijd is voor een positieve verandering in de vorm van een buurtvriendelijke supermarkt die voldoet aan de behoeften van onze diverse gemeenschap en een ontmoetingsplaats die de sociale cohesie bevordert
- een buurtsupermarkt zal niet alleen een economische impuls geven aan onze buurt, maar ook een bijdrage leveren aan een duurzamere en gezondere levensstijl voor alle bewoners.

en verzoeken

- samen met ons te werken aan de oprichting van een buurtsupermarkt
- om investeringen en steun bij het realiseren van een winkel die betaalbare, gezonde en diverse producten aanbiedt
- een buurtsupermarkt in onze buurt te vestigen.

BIJLAGE 2: ENGLISH SUMMARY

The research is part of a project funded by Healthy Food Healthy Planet in which Feedback EU collaborates with six European organizations in the Food Voices Coalition. The purpose of this project is to mobilize voices to enable access and choice of healthy, sustainable, and just food for all.

1. HOW DO THE RESIDENTS OF MOERWIJK DEFINE 'HEALTHY FOOD'?

Healthy food is generally understood by residents of Moerwijk as fresh fruit and vegetables. Residents prefer cooking at home over consuming fast food. Canned, processed and fried foods which are readily available on the Jan Luykenlaan, are not considered healthy by the community. Most residents I spoke with have a complicated relationship with food, stemming from illness, disorder, or financial reasons. Everybody I spoke to had a story to tell and a clear opinion about how their food should and could be better. This testifies to the gravity of the situation and the community's awareness of it.

2. HOW DO THE RESIDENTS OF MOERWIJK DEFINE 'FAIR FOOD'?

Fair food is a multifaceted concept, as defined by my participants. Fairness means that food should be accessible for Moerwijk residents, particularly for elderly individuals and those with limited mobility, meaning it should be within walking distance. Fairness also relates to cost and affordability, as a significant part of Moerwijkers live on a minimum wage. A fair supermarket should offer good deals, a wide variety of fresh produce, and should not manipulate consumers by, for example, displaying unhealthy foods at eye level. Fairness also involves ensuring that the food supply chain is equitable: farmers should receive an honest price, the production process should not harm the environment, and the use of pesticides should be minimized. Lastly, fairness includes transparency and providing information about what is happening in the neighborhood.

3. WHICH ASSUMPTIONS, NEEDS, AND UNDERLYING VALUES DO THE RESIDENTS OF MOERWIJK MAINTAIN CONSIDERING FOOD?

A feeling of injustice is prevalent in Moerwijk: it is unjust that fair food is not easy to find in Moerwijk. The reasons for the neighborhoods disadvantaged position are unclear, as there is a lack of communication about investments and developments. Residents feel they have

no say in the matter because there is no easy way for them to voice their concerns. They feel disregarded when they initiate change yet are expected to participate in top-down initiatives that do not meet their needs. A fairer food system in Moerwijk could lead to more justice: a fair neighborhood for youth, a safer space for vulnerable people, and more connection between residents from different social groups. They hope for collaborations to begin between different stakeholders – residents, entrepreneurs, and the municipality – to create space for their voices to be heard.

4. WHAT COULD BE THE ROLE OF THE SUPERMARKET IN THE FUTURE FOOD SUPPLY OF MOERWIJK?

There are not many examples to be found of large supermarket chains that are open-minded towards a radically different supermarket system. Some chains do have aisles with local products, but Moerwijk residents are only receptive to this if the products remain affordable, and they still have the option to choose otherwise. Moreover, the empty buildings on the Jan Luykenlaan are not large enough for a chain store. However, it might be a possibility to collaborate with a smaller neighborhood shop, which requires less space and is not bound by the rules and regulations of big chains. One idea that emerged from this research is to create a social supermarket where structural issues can be addressed by offering jobs and development opportunities to local youth. It is still to be discussed whether this supermarket would fulfill the needs of the residents in terms of affordability and selection of products.

5. WHAT COULD BE THE ROLE OF LOCAL ACTORS AND CHAINS IN THE FUTURE FOOD SUPPLY OF MOERWIJK?

The Moerwijk residents are somewhat fatigued due to the lack of progress despite their efforts over the years. However, they remain a group that possesses tremendous perseverance and resilience to organize events in the Buurtkamer and mobilize people in their neighborhood when they set their mind to it – the petition being a prime example. Before they undertake further action, some mutual trust needs to be re-established. This could be achieved by working together on an event or facilitating a discussion between stakeholders. Providing local entrepreneurs, chefs, and volunteers with opportunities to step up can help bridge the gap.

MAIN QUESTION: WHAT DOES A FAIR AND HEALTHY FOOD SUPPLY SYSTEM LOOK LIKE IN MOERWIJK?

People with the lived experience of these circumstances are the best people to share their stories. The presumption that low-income groups lack knowledge of healthy food, and carry the sole responsibility of their own mental, physical and financial well-being, is no longer relevant. The current food system was, after all, not designed with the health of the consumer on top of mind.

A healthy and fair food supply system in Moerwijk can only crystallize when the neighborhood's structural problems are tackled. Symptom control has proven ineffective, and the negative spiral of poverty and food insecurity will only deepen. Prior solutions such as the food bank and similar initiatives simply won't work without trust. One promising example of a potential solution is a social supermarket, where youth can develop their professional skills, and local entrepreneurs can manage and offer a healthy, affordable food supply for everyone in the neighborhood.

BIJLAGE 3: BRONNENLIJST

- Alkon, A. H., & Agyeman, J. (2011). *Cultivating food justice: Race, Class, and Sustainability*. National Geographic Books.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (z.d.). *Cijfers Op De Kaart*. Centraal Bureau Voor de Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/cijfers-op-de-kaart?location=wij-e1dcd6caa17f2f3993522c98f334191e&subject=M000232&year=2018&level=Wijk>.
- Den Haag FM. 2024. "Bewoners Van Moerwijk Willen Een Betaalbare Supermarkt in De Jan Luykenlaan: 'De Aldi Is Te Ver.'" Den Haag FM, 25 Maart, 2024. <https://www.denhaagfm.nl/dhfm/4818420/bewoners-van-moerwijk-willen-een-betalbare-supermarkt-in-de-jan-luykenlaan-de-aldi-is-te-ver>.
- EenVandaag. (2024, 27 juli). *Programmadirecteuren roepen nieuw kabinet op om achterstandswijken te blijven helpen: "Bijna 600 miljoen euro per jaar nodig"*. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/programmadirecteuren-roepen-nieuw-kabinet-op-om-achterstandswijken-te-blijven-helpen-bijna-600-miljoen-euro-per-jaar-nodig/>.
- Feedback EU. 2024. "Start of the Food Voices Coalition Project on Improving Food Environments - Feedback." Feedback. June 3, 2024. <https://feedbackeurope.org/start-of-the-food-voices-coalition-project-on-improving-food-environments/>.
- Haagse Voedselraad en Ons eten Den Haag, 2023. *Weven Aan Voedsel: Resultaten Onderzoek Voedselarmoede in Den Haag*. https://ons-eten.nl/engine/download/blob/gebiedsplatform/69870/2023/36/Weven_aan_voedsel_-_digitaal_v2.pdf?app=gebiedsplatform&class=9096&id=10480&field=69870.
- Hotelschool The Hague | *Food is a feminist issue*. (z.d.). <https://www.hotelschool.nl/blog/research/food-is-a-feminist-issue/>.
- Mat, J. (2024, 30 mei). Ja, de frikandel kan een goeie keuze zijn, zegt Tim 'S Jongers, die opgroeide in armoede. *NRC*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2024/05/27/ja-de-frikandel-kan-een-goeie-keuze-zijn-zegt-tim-s-jongers-die-opgroeide-in-armoede-a4200064>.
- Moerwijk Coöperatie. z.d. *Armoede Archieven*. *Moerwijk Coöperatie*. <https://www.moerwijkcooperatie.nl/tag/armoede/>.
- "Moerwijk Probleemwijk? – Den Haag." 2019. 23 Maart 2019. <https://journalistiekennieuwemedia.nl/denhaag/2019/03/23/moerwijk-in-cijfers/>.
- O'Reilly, Karen. 2012. *Ethnographic Methods*. 2nd ed. New York: Routledge.
- Patel, R. (2009). Food sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 36(3), 663–706. <https://doi.org/10.1080/03066150903143079>.
- Patel, Raj, en Jason Moore. 2017. "Introduction." In *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*, edited by Raj Patel and Jason Moore, 1–43. Oakland: University of California Press.
- Peters, Michael A. 2007. "Foucault, Biopolitics and the Birth of Neoliberalism." *Critical Studies in Education* 48 (2): 165–78. <https://doi.org/10.1080/17508480701494218>.
- Steel, Carolyn. 2009. *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*. London: Vintage Books.
- "Voedselwoestijnen in een land van overvloed." z.d. *Geografie.nl*. <https://geografie.nl/artikel/voedselwoestijnen-in-een-land-van-overvloed>.
- Weeber, G. (2023). *Nourishing Resistance: An analysis of the biopolitics of food systems in Brooklyn, New York*. <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/44769>.
- "Wijkprofielen - Moerwijk." z.d. <https://denhaag.incijfers.nl/dashboard/nl-nl/wijkprofielen/bevolking>.

Over Feedback EU

Feedback EU is een campagne organisatie die zich richt op de thema's voedsel en klimaat. We doen onderzoek, voeren campagne en organiseren evenementen om met elkaar in gesprek te gaan. Met systeemdenken verbinden wij dagelijkse problemen rondom eten aan oneerlijke machtsstructuren en tegenstrijdig beleid. Onze missie is dat er minder vlees, zuivel en kweekvis wordt geproduceerd en gegeten, dat er minder voedselverspilling plaatsvindt en dat lokale voedsel initiatieven en economieën opbloeien.

Feedback EU betracht de grootst mogelijke zorgvuldigheid bij het verzamelen van informatie en het opstellen van publicaties, maar kan niet garanderen dat dit rapport volledig is. Het is sterk afhankelijk van secundaire bronnen die hier te goeder trouw zijn weergegeven. Feedback EU aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor fouten in de gebruikte bronnen en beweert niet dat genoemde organisatie of persoon bewust schuldig is aan een misstand of een schending van beleid of dat een genoemd bedrijf enig wangedrag heeft begaan.

Onderzoek van februari t/m juli 2024

Onderzoeker: Guusje Weeber

Bijdragen: Liane Lankreijer, Edit Tuboly

In opdracht van Feedback EU

Publicatie: Augustus 2024

Vormgeving: Garth Stewart

www.feedbackeurope.nl

Geregistreerd in Nederland: 83634096

From 2025 we are

FOODRISE

**This document uses
our old branding**

**>FEED
BACKEU**

**Healthy Food
Healthy Planet**

Tot stand gekomen met steun van

Healthy Food Healthy Planet